

Durft u als leraar de uitdaging aan...?

Om leerlingen feedback te vragen!

In dit artikel wordt een beschrijving gegeven van de Klimaatschaal en de SIGA (signaleringslijst voor probleemgedrag) en de mogelijkheden om hiermee te reflecteren op je leraarsgedrag, op het pedagogisch klimaat in je klas en als signalering van probleemgedrag in je klas. Er wordt nader ingegaan op het pedagogisch klimaat in de klas als voorwaarde voor een goed leerklimaat. Vervolgens bespreken we kort het ontstaan van de klimaatschaal en de SIGA tot en met de huidige stand van zaken. We besluiten dit artikel met een korte beschrijving van beide instrumenten, de eerste ervaringen ermee en de toepassingsmogelijkheden in het onderwijs. Durft u als leraar de uitdaging aan? Ga dan naar www.klimaatschaal.nl

Inleiding

Leerlingen functioneren beter in een klas waarin zij zich veilig voelen en gewaardeerd worden door de leraar en medeleerlingen. Een goede en positieve sfeer is afhankelijk van de relaties die de leerlingen onderling hebben en de relatie die de leraar met zijn klas en individuele leerlingen heeft. Het is belangrijk voor een leraar om inzicht te krijgen in het pedagogisch klimaat in zijn klas. Feedback van de leerlingen kan er toe leiden dat hij zijn gedrag beter afstemt op de onderwijsbehoeften van de leerlingen. Er zijn verschillende mogelijkheden om inzicht te krijgen in het pedagogisch klimaat. Bijvoorbeeld met het voeren van klassengesprekken of het gebruik maken van feedbackscans. Uitgebreider is de 'Klimaatschaal', waarmee de leerlingen enerzijds kunnen aangeven hoe zij het pedagogisch klimaat in de klas ervaren (sfeer en onderlinge relaties) en anderzijds direct feedback kunnen geven op het onderwijsgedrag (pedagogisch en onderwijskundig) van de leraar. Daarnaast is er de

signaleringslijst voor probleemgedrag (SIGA) voor leraren om probleemgedrag van leerlingen uit de klas te signaleren.

Het pedagogisch klimaat

Een klas bestaat uit pakweg 20 leerlingen en een leerkracht. Zowel de leerkracht als de leerlingen hebben unieke eigenschappen die allemaal bijdragen (in positieve en in negatieve zin) tot het klimaat in een klas. Het pedagogisch klimaat heeft betrekking op de motivatie, het plezier en de betrokkenheid van zowel leerlingen als leerkracht (Oenen, 1993). Maslowski geeft in zijn artikel over het 'Klimaat in de klas', de volgende definitie van het klasklimaat: 'de gemeenschappelijk percepties van leerlingen ten aanzien van de onderlinge relaties in de klas, de organisatie van de les en de door de leerlingen te verrichten leertaken'. Hij noemt drie basisdimensies van het klimaat in de klas, namelijk: de relaties in de klas, de persoonlijke ontwikkeling en doeloriëntatie (taken) en systeemhandhaving en systeemverandering (orde, controle en regels) (Maslowski, 2004). Het is nu de vraag hoe je een goed klimaat in je klas kunt ontwikkelen en onderhouden. Volgens de Vries (1992) lijkt een goed klimaat te maken te hebben met relaties tussen onderwijskundige grootheden en eindtermen, beoordelingsnormen en organisatiestructuur en vooral met relaties tussen mensen. In dit artikel wil ik nu eerst ingaan op de vier pijlers van het pedagogisch klimaat zoals we in de Klimaatschaal hebben geoperationaliseerd, namelijk de onderlinge leerlingrelaties, de sfeer in de klas, de orde in de klas en de leraar-leerling relaties. Globaal kunnen we dit in twee te onderscheiden delen benoemen: de sociale-emotionele ontwikkeling en het welbevinden van leerlingen in de klas en de kwaliteiten van de leraar. Het welbevinden van leerlingen heeft vooral te maken met de onderlinge leerlingrelaties en de sfeer en veiligheid in de klas. Deze aspecten worden vooral door de leerlingen zelf bepaald en de leraar heeft hier alleen indirect invloed op.

De kwaliteit van de leraar komt vooral tot uiting in de mate

Durft u als leraar de uitdaging aan...?

waarop hij/zij een goede regelstructuur hanteert en interactief met de leerlingen communiceert. 'Het gaat hier niet alleen om de onderwijskundige kwaliteiten van de leerkracht, maar ook om de manier waarop hij de relatie met zijn leerlingen gestalte geeft. Wat betreft de leerkracht is het vooral belangrijk om een goede pedagogische relatie met de leerlingen te ontwikkelen zoals het creëren van een ontspannen sfeer in de klas, het hebben van belangstelling voor alle leerlingen, positieve feedback kunnen geven aan leerlingen, in staat zijn regels en orde te handhaven, structuur kunnen bieden, leerlingen ruimte geven zelfontdekkend bezig te zijn, voorbeeldgedrag laten zien en adequaat kunnen reageren op (positieve of negatieve) interacties van en met leerlingen' (Grift & Brandsma, 1998).

Het bieden van een veilig pedagogisch klimaat in de klas is een basisvoorwaarde om 'zorgleerlingen' ontwikkelingskansen te bieden, maar is ook voor de 'gewone' leerlingen belangrijk. Uit onderzoek van Van der Grift (1985) blijkt dat 'het leerklimaat', c.q. pedagogisch klimaat in de klas van invloed is op de leerprestaties van leerlingen. Het algemene beeld dat naar voren komt, is dat leerlingen betere prestaties boeken in klassen waar sprake is van een groepssamenhang tussen leerlingen, waar orde heerst, waar leerlingen door de leerkracht worden gestimuleerd om goede prestaties te halen en waarin de leerkracht hoge verwachtingen ten aanzien van zijn leerlingen heeft.' (Maslowski, 2004)

Een van de middelen die leerkrachten ter beschikking staat om tot een goed klassenklimaat te komen, is de klassenorganisatie ofwel het klassenmanagement. Een goede organisatie van het leerproces bestaat uit het scheppen van voorwaarden voor succesvol onderwijs. Daartoe horen taken als plannen, organiseren, coördineren, leiding geven, enz. Klassenmanagement onderkent ook een duidelijk communicatief en relationeel aspect als voorwaarde om het geheel van afspraken en regels in de klas goed te laten verlopen. De uitgangspunten van adaptief onderwijs (competenties, autonomie en relatie) sluiten hierbij goed aan (Stevens, 1998). De competente leraar geeft deze vorm, reflecteert hierop en stelt zijn gedrag en aanpak bij. Met andere woorden: een leerkracht met een onderzoekende houding die werkt met 360 graden feedback en oog heeft voor de 'verborgen' problematiek in zijn klas. Stevens noemt het een goede sfeer, een sfeer van wederzijds vertrouwen waarin je uitgedaagd wordt en de ruimte krijgt om te laten zien wat je kunt. Wat je zelf kunt en wat je samen met anderen kunt. Een sfeer die is ingebed in verbondenheid: een eerste voorwaarde voor ontwikkeling. Hij geeft ook aan dat dit niet altijd vanzelfsprekend is in het onderwijs (Stevens, 2004).

Het ontstaan van de klimaatschaal

Zelf ben ik jaren werkzaam geweest in de hulpverlening en meer specifiek bij de Raad voor Kinderbescherming. In gezinsonderzoeken werkte ik toen met het instrument van de Gezinsklimaatschaal (Jansma, 1983). Vanuit dit idee hebben we een vragenlijst geconstrueerd om het pedagogisch klimaat in de klas te gaan meten. We hadden toen vier clusters met vragen, namelijk:

1. Organisatie in de klas
2. Onderlinge leerlingrelaties
3. Relatie leerlingen-leraar
4. Affiliatie.

Met dit concept hebben we een pilot voor afname uitgevoerd in een kernteam op een school voor voortgezet onderwijs in het kader van het GIL-project. Dit was in 2003.

Door de vele opmerkingen en goede adviezen over het instrument van de Klassenklimaatschaal door de docenten is er een geheel nieuwe Klimaatschaal (experimentele versie 2004) gemaakt waarin al hun opmerkingen verwerkt zijn. Vervolgens is er een tevredenheidsonderzoek uitgevoerd en vanuit deze ervaringen hebben we opnieuw een versie van de klimaatschaal gemaakt. Door statische analyses zijn de clusters gewijzigd en ontstonden de volgende vier clusters:

1. Kwaliteit van de onderlinge leerlingrelaties
2. Sfeer in de klas
3. Orde in de klas
4. Interactie leraar en leerlingen

In 2006 zijn we gestart met een normerings- en valideringsonderzoek in samenwerking met dr. Ad Vermulst, statisticus en methodoloog bij het Behavioural Science Institute van de Radboud Universiteit te Nijmegen. Door medewerking van studenten uit de opleiding gedragspecialist van Fontys/OSO hebben we de beschikking over een bestand van ongeveer 250 klassen met zo'n 4000 leerlingen uit het primair, voortgezet en speciaal onderwijs (REC-scholen). Op basis van deze gegevens is een korte vragenlijst ontwikkeld met een voorlopige normering. De betrouwbaarheid van de clusters bleek goed te zijn met een goede interne consistentie (Cronbach's alpha van .84, .79, .89 en .90).

Vervolgens hebben we de klimaatschaal onderzocht op de testhertest betrouwbaarheid en een validiteitsonderzoek met de Schoolvragenlijst. Ook hier kwamen goede betrouwbare en valide resultaten naar voren. Daarop werd besloten om een

webversie te gaan bouwen. Het resultaat hiervan kun je zien op www.klimaatschaal.nl.

In het komende schooljaar zal met nieuwe data (via de webversie verkregen) nader onderzoek uitgevoerd worden naar normen, validering en betrouwbaarheid en zal er een goede handleiding geschreven worden. Het resultaat willen we voorleggen aan de COTAN (Commissie Test Aangelegenheden Nederland) ter beoordeling van het instrument. Ook zal er een nadere theoretische onderbouwing komen van de klimaatschaal en het pedagogisch klimaat in de klas.

Drie instrumenten: leerlingversie en leerkrachtversie Klimaatschaal en de SIGA

Om het pedagogisch klimaat in de klas in beeld te brengen is er een leerlingversie en een leerkrachtversie van de Klimaatschaal.

De *Klimaatschaal* is een genormeerd instrument om het pedagogisch klimaat (het welbevinden) in de klas in beeld te brengen. Het is een vragenlijst voor de hoogste groepen van het (speciaal) basisonderwijs (vanaf begin groep 5), voor het speciaal onderwijs (cluster scholen), het gehele V(MB)O en voor het MBO. Leerlingen kunnen aangeven welk klimaat er (bij een bepaalde docent) in de klas heerst in relatie tot elkaar en tot de docent.

De *leerlingvragenlijst* bestaat uit een algemeen gedeelte dat gaat over het klimaat in de klas of groep van de leerling en een specifiek gedeelte dat gaat over de leraar waarover de leerling deze vragenlijst moet invullen. Het algemeen deel bestaat uit 16 vragen waarin leerlingen kunnen aangeven hoe ze het pedagogisch klimaat (sfeer in de klas en onderlinge leerlingrelaties) in hun klas ervaren en een specifiek deel van 17 vragen welke betrekking heeft op een of meerdere lera(a)r(en) (orde in de klas en interactie met leerlingen) van deze klas.

Voorbeeldvragen van het algemeen deel zijn bijvoorbeeld: 'In deze klas gaan leerlingen leuk met elkaar om?', of 'In deze klas worden leerlingen gepest?' Voorbeeldvragen van het specifiek deel zijn: 'Ik vind de lessen bij deze leraar rommelig verlopen?' of 'De straf die deze leraar geeft vind ik eerlijk?'

Inmiddels is de *leerkrachtversie* toegevoegd: door deze vragenlijst in te vullen beoordeelt de leerkracht zijn eigen klas waar het gaat om de onderlinge leerlingrelaties en sfeer in de klas (algemeen deel) en het specifieke deel waar het gaat om orde en interactie met zijn leerlingen. De leerkracht heeft dan de mogelijkheid om een vergelijking te maken tussen zijn eigen score

en de score van het gemiddelde van de klas. Hierdoor kan de leerkracht ook reflecteren op de overeenkomsten en verschillen in beleving van zichzelf ten opzichte van de leerlingen uit zijn klas op alle vier de factoren.

De *SIGA* (*signaleringslijst voor probleemgedrag*) is een geautomatiseerde screeningslijst die zoveel mogelijk uitgaat van waarneembaar gedrag waarmee het voor leraren mogelijk is om vrij snel en overzichtelijk aanwezige sociaal-emotionele problematiek van leerlingen te signaleren en in kaart te brengen. De vragenlijst is te gebruiken vanaf groep 4 in de basisschool tot het MBO. Elke leerling wordt door de leraar beoordeeld op vijf gedragsaspecten:

- Teruggetrokken gedrag (internaliserend)
- Negatief zelfbeeld (internaliserend)
- Onzekerheid met taaksituaties (internaliserend)
- Impulsief gedrag (externaliserend)
- Agressief gedrag (externaliserend)

De leraar geeft aan in welke mate hij bepaalde uitspraken van toepassing vindt op de betreffende leerling (van (*bijna*) *nooit van toepassing* = gedrag dat je zelden of nooit ziet tot *vaak van toepassing* = gedrag dat je enkele keren per week of dagelijks ziet). Op deze wijze ontstaat er een bepaalde score die aangeeft in welke mate de leerling in de ogen van de leraar problematisch functioneert in relatie tot het betreffende gedragsaspect.

Bij de uitwerking worden de ruwe scores omgezet in normscores welke in septielen worden weergegeven. Een score van 6 en 7 (hoog en zeer hoog) is zorgelijk. Dit betekent dat de leerling volgens de leraar met betrekking tot het betreffende gedragsaspect problematisch en zorgelijk functioneert. Nader onderzoek (analyse en diagnostiek) is dan geboden en de resultaten hiervan kunnen aanwijzingen geven voor begeleiding van de leerling. De SIGA voorziet in een *diagnosewijzer*, (zie analyse en diagnostieptips) die de leraar helpt bij het nadenken over en het formuleren van mogelijke oorzaken van de gesignaleerde problematiek. Daarnaast geeft de *diagnosewijzer* voorbeelden van mogelijkheden, interventies en instrumenten die bij verdere diagnostiek door de leraar ingezet kunnen worden.

Beide instrumenten, de klimaatschaal en de SIGA, zijn gedigitaliseerd zodat leerlingen en leerkrachten de vragenlijst rechtstreeks via internet kunnen invullen. Hiervoor is wel een licentie noodzakelijk. Beide instrumenten voorzien verder in de mogelijkheid om naast individuele ook groepsverzoeken te genereren. De leraar kan een uitslag van zijn eigen klas (leerlingversie) en de vergelijking tussen zijn eigen score en die van de klas maken. De uitslag (zowel grafisch als tekstueel) kan geko-

Durft u als leraar de uitdaging aan...?

pieerd en geprint worden. De docent heeft ook toegang tot handelingswijzers en onderleggers. Voor elk van de vier clusters van de Klimaatschaal worden er handelingsuggesties gegeven en zijn er onderleggers beschikbaar.

Bij de SIGA worden de individuele beoordelingen van leerlingen automatisch verwerkt tot groepsoverzichten. Bij elk groeps-overzicht staat een toelichting geschreven over hoe je het groeps-overzicht moet interpreteren. Leraren krijgen zo een beeld van de gedragsaspecten die problematisch zijn bij meerdere leerlingen in de groep/klas en kunnen keuzes maken voor verder onderzoek wat kan leiden tot een gerichte (groeps- en subgroep) aanpak. Hiervoor is een hulpmiddel ontwikkeld: het AVP: Actie VerbeterPlan voor de SIGA. Op de website staan tevens vele onderleggers van dit instrument die als hulpmiddelen bij de begeleiding van zorgleerlingen te gebruiken zijn.

Toepassingsmogelijkheden van de klimaatschaal en de SIGA

Wil je weten hoe de sfeer en de onderlinge relaties in je klas zijn? Wil je weten of jouw leerlingen vinden dat je goed orde kunt houden en/of je voldoende met hen communiceert? Wil je weten welke zorgleerlingen er in je klas zitten? Wil je meer weten over de tevredenheid of het welbevinden van de leerlingen in je klas? Ben je op zoek naar de oorzaken van je moeilijke klas? Wil je weten hoe jouw pedagogische competenties zijn in vergelijking met die van collega's? Met andere woorden wil je een goed beeld krijgen van je groep, van je school en van je eigen functioneren in de klas? Voor antwoorden op deze vragen is het gebruik van de klimaatschaal aan te bevelen!

Het is vooral een reflectie instrument voor 360° feedback op het pedagogische klimaat in je klas. Het signaleert zorgleerlingen in je klas en is een goed hulpmiddel bij het analyseren van moeilijke klassen. Je krijgt dan antwoord op de vraag of de problemen in je klas vooral leerlinggestuurd of docentgebonden zijn. Voor scholen is het mogelijk om er een tevredenheidsonderzoek mee uit te voeren in het kader van kwaliteitszorg.

Op dit moment lopen er een aantal onderzoeken waarbij gebruik gemaakt wordt van de klimaatschaal. Als belangrijkste noem ik: onderzoek wanneer blijkt dat er zorgen zijn op een van de vier clusters (voor- en nameting), bij een moeilijke klas, het pedagogisch klimaat van een afdeling of school in beeld brengen en bij het meten van het effect van methoden gericht op verbetering van het pedagogisch klimaat (bijvoorbeeld: effect van het taakspel).

Aangezien we sinds januari 2009 een webversie van de klimaatschaal hebben, krijgen we nu ook ervaringen van het werken met dit instrument uit het werkveld terug. Daarom wil ik hier enkele opmerkingen van scholen en / of studenten weergeven:

- De klimaatschaal heeft een duidelijke meerwaarde voor mij als docent.
- Het heeft de voorkeur om, vanuit de theorie over groepsdynamica, de klimaatschaal al na enkele weken (bv.3) na de start met je klas af te nemen: hierdoor is er meer invloed op de sfeer in de klas mogelijk.
- Het is aan te raden om op twee momenten de klimaatschaal af te nemen zodat je kunt controleren of er veranderingen zijn opgetreden.
- Ondanks veel investering in het verbeteren van de sfeer in de klas is er maar een kleine vooruitgang geboekt!
- Het is een momentopname: laat de docent zelf zijn leerlingen vragen om de klimaatschaal in te vullen. Let op bepaalde factoren die van invloed kunnen zijn op het moment van afname (conflicten, ruzie).
- Na het afnemen van de klimaatschaal krijgt de docent de mogelijkheid om het één en ander te verbeteren (indien nodig). Als de mentor het prettig vindt, zou er hulp van een coach mogelijk moeten zijn.

Ervaringen met de SIGA zijn nog niet in beeld gebracht. Deze vragenlijst is pas sinds september 2010 toegevoegd. Op de school voor Praktijkonderwijs te Schijndel hebben we de eerste leerlingbesprekingen gehouden met het materiaal van de SIGA en de Klimaatschaal.

Het gebruik in de school

Om optimaal te profiteren van de klimaatschaal en de SIGA is het belangrijk dat er voor de school een beheerder van de webversie aangesteld wordt. Deze zorgt ervoor dat het instrument gebruiksklaar gemaakt wordt (met behulp van het draaiboek). Dit is de persoon die inzage heeft in alle uitslagen van de gehele school. Bij voorkeur zou dit iemand dienen te zijn waar ook docenten met vragen terecht kunnen. Je kunt dan denken aan de intern begeleider, de zorgcoördinator, de orthopedagoog of iemand die met zorg op school belast is. De beheerder van een school functioneert dan als coach van de docenten. Als school kun je ook afspraken maken over het bespreken van de uitslag van de klimaatschaal met deze coach. Als je ook de SIGA hierbij wilt betrekken, kun je denken aan het bespreken van

de gehele klas in een soort leerlingbespreking waar zowel de uitslagen van de klimaatschaal als van de SIGA van de diverse docenten die aan deze klas lesgeven, op tafel liggen. Dit vormt een mooie basis om tot gerichte aanpak van de gehele klas, van bepaalde subgroepen of individuele leerlingen te komen.

Naast het geven van onderwijs is het bieden van ondersteuning bij de sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen een belangrijke taak van leraren. Het tijdig signaleren van probleemgedrag en een taxatie van de ernst ervan is belangrijk voor de verdere begeleiding van zorgleerlingen. In toenemende mate vindt binnen scholen een planmatige benadering van de leerontwikkeling (-resultaten) van leerlingen plaats. Dat wil zeggen dat er bijvoorbeeld sprake is van het afnemen van signaleringstoetsen die betrekking hebben op rekenen, spelling of lezen. Doel van de afname van deze toetsen is het tijdig signaleren van 'uitvallers', leerlingen die onvoldoende profiteren van het onderwijsaanbod, leerlingen met mogelijke leerproblemen/-stoornissen. Op grond van de screeningsgegevens kan men dan komen tot keuzes wat betreft verder onderzoek of begeleiding. De resultaten hiervan kunnen leiden tot mogelijke aanpassing en afstemming van het onderwijs op verschillende niveaus.

Ook wanneer het gaat om de sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen is het wenselijk een dergelijke planmatige benadering toe te passen. De klimaatschaal en de SIGA bieden deze mogelijkheid.

Tot slot

Als u interesse heeft, kunnen er voor scholen, instellingen of andere groepen potentiële gebruikers op verzoek workshops worden gegeven. Hierbij wordt dan ingegaan op het gebruik van beide instrumenten, analyse en interpretatie van de profielen en het maken van actieplannen op basis van de handelingswijzers en onderleggers.

Ook is er vanuit Fontys/OSO begeleiding mogelijk indien er zorgelijke profielen van klassen zijn. Zo kan een school ervoor kiezen om de uitslag op de klimaatschaal met elke leerkracht/mentor afzonderlijk te bespreken met een extern deskundige, samen met de coach van de school. We zijn er van overtuigd dat we met de klimaatschaal en de SIGA een bijdrage kunnen leveren aan het verbeteren van de kwaliteit van het onderwijs en dan vooral het pedagogisch klimaat in de klas. Vooral zorgleerlingen zijn erg gevoelig voor een goede sfeer in de klas, maar ook in de preventie van gedragsproblemen is een goed pedagogisch klimaat en een tijdige signalering van probleemgedrag noodzakelijk.

Noot

1 Afgestudeerd als orthopedagoog met specialisatie gezin en gedrag. Daarnaast is hij werkzaam als GZ-psycholoog bij de RVC-VO en de CVI voor cluster IV onderwijs. Zijn wetenschappelijk onderzoek en interesse liggen vooral op het gebied van gezinsonderzoek, gedragsproblemen en pedagogisch klimaat. Als leerroeteoordinator is hij verantwoordelijk voor ontwikkeling van de master SEN-VO opleiding.

Bibliografie

- Caluwe, L. & Vermaak, H (2002). *Leren Veranderen, Een handboek voor de verandkundige*. Kluwer: Deventer.
- Dulk, C. den & Janssens, M (2007). *Inleiding in zorgverbreding en orthodidactiek*, HB uitgevers, Baarn.
- Donkers, A., et al. (2009). *Leren vanuit je passie: het vervolg*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Ebbens, S. & Ettehoven, S (1996). *Effectief leren in de les. Basisvaardigheden voor docenten*. Wolters-Noordhoff: Groningen.
- Fraser, B.J. (1998). *Classroom environments instruments: development, validity, and Applications*. *Learning Environments Research*, 1, 7-33.
- Gieles, P et al. (1996). *Begeleiden van de groep, samenhang en spanningen in de klas*. KPC groep.
- Kleijnen, R. et al. (2004). *Grensoverschrijdende Integrale Leerlingenzorg: een (re)actief proces*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Kleijnen, R. et al. (2005). *Grensoverschrijdende Integrale Leerlingenzorg: een (pro)actief proces*, Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Konig, A (1995). *In gesprek met de leerling*. *Educatieve Partners Nederland*: Houten.
- Leefstijl (1999). *Energize: groepsactiviteiten voor groot en klein*, Leefstijl.
- Maslowski, R. (2004) *Klimaat in de klas*.
- Mulligen, W. van et al. (2002). *Tussen thuis en school: over contextuele leerlingbegeleiding*. Leuven: Acco.
- Ploeg, J.D. (1997). *Gedragsproblemen, ontwikkelingen en risico's*. Lemiscaat: Rotterdam.
- Ponte, P. (2002). *Onderwijs van eigen makelij, Procesboek actieonderzoek in scholen en opleidingen*. Nelissen: Soest.
- Stevens, L. (1998). *Overdenken en doen*.
- Stevens, L. et al. (2000). *Orde (brochure bij Van twaalf tot achttien)*. CPS.
- Stevens, L. et al. (Red.) (2004). *Zin in school*. CPS: Amersfoort.
- Stanford, G. et al. (1997). *Groepswerk in het onderwijs*. HB: Baarn.
- Verstegen, R & Lodewijks, H. (1997). *Interactiewijzer: analyse en aanpak van interactieproblemen in professionele opvoedingssituaties*. Van Gorcum.